

Спеціальність «Право»
Цивільне право; римське приватне право
«Кіпрські офшори»

Проблемні питання деліктної відповідальності

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Інститут деліктної відповідальності	
1.1. Питання співвідношення деліктної відповідальності та деліктного зобов'язання.....	5
1.2. Деліктна відповідальність за законодавством України та за законодавством країн англо-американської системи права: порівняльний аспект.....	8
РОЗДІЛ 2. Проблеми деліктної відповідальності в сучасних умовах	
2.1. Особливості деліктної відповідальності публічних суб'єктів.....	13
2.2. Деліктна відповідальність держави Україна в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України.....	18
ВИСНОВКИ	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	26

ВСТУП

Актуальність теми. Здобувши незалежність, Україна взяла курс на розбудову демократичної правової держави та формування громадянського суспільства, що змусило її зосередити увагу на захисті прав та свобод людини, а також на законодавчому забезпеченні та механізмах реалізації цих прав та свобод. Деліктна відповідальність займає важливе місце в системі цивільного права як один із інститутів, що спрямований на захист та відновлення порушених прав та інтересів осіб. Така відповідальність настає в результаті виконання зобов'язання по відшкодуванню шкоди, яка виникла внаслідок порушення прав або інтересів особи та характеризується зменшенням матеріальної сфери заподіювача шкоди (деліквента) на користь потерпілої особи. Слід зазначити, що реалізація інституту деліктної відповідальності здійснюється на підставі імперативних норм цивільного права, оскільки вона настає за порушення приписів нормативно-правових актів.

Важливість та динамічність розвитку інституту деліктної відповідальності зумовлює необхідність його постійного дослідження для того, щоб можна було вчасно виявити прогалини в законодавстві, яке передбачає застосування правового механізму її реалізації. Вчасне виявлення та усунення таких прогалин дозволяє забезпечити ефективний механізм захисту прав та інтересів осіб. Саме через це деліктна відповідальність стала предметом дослідження відомих науковців в галузі цивільного права, серед яких Отраднова О. О., Іоффе О. С., Примаков В. Д., Матвєєв Г. К., Ківалова Т. С., Покровський Й. О., Канзафарова І. С., Майданик Р. А., Красавчиков О. О., Новицький І. Б. та інші. Проте, незважаючи на наявність фундаментальних досліджень, присвячених деліктній відповідальності, на даний момент існує ряд пов'язаних з нею питань, які досі залишаються дискусійними та потребують більш детального дослідження. Зокрема, дуже часто постає питання про співвідношення деліктної відповідальності з іншими видами цивільно-правової відповідальності, визначення її правової природи, а також підстав настання для окремих суб'єктів. Також, дослідження даної теми є актуальним у зв'язку з

тими подіями, які відбуваються на даний момент в Україні, а саме: проведення антитерористичної операції на Сході України (далі – АТО), анексія пів-острову Крим, спроби прийняття законодавства, яке б врегулювало питання визначення статусу Російської Федерації (далі – РФ) як держави-агресора.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є дослідження проблемних питань деліктної відповідальності. Для досягнення цієї мети було поставлено такі основні **завдання**:

- визначити співвідношення категорій деліктна відповідальність та деліктне зобов'язання;
- виявити спільні та відмінні риси інституту деліктної відповідальності за законодавством України та за законодавством країн англо-американської системи права;
- розкрити особливості деліктної відповідальності суб'єктів публічного права;
- дослідити питання деліктної відповідальності держави України в контексті подій, які відбуваються сьогодні в Україні: проведення АТО на Сході України та анексії пів-острову Крим.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань під час дослідження було використано загальнонауковий формально-юридичний метод, а також спеціально-науковий порівняльно-правовий метод. Так, формально-юридичний метод був використаний при роботі з нормативно-правовими актами для аналізу їх положень, а порівняльно-правовий метод використовувався при проведенні порівняльного аналізу інституту деліктної відповідальності за вітчизняним законодавством та за законодавством країн англо-американської системи права.

Емпірична база дослідження. Емпіричною базою даного дослідження стала судова практика судів загальної юрисдикції, а саме: ухвали та рішення місцевих судів і рішення апеляційних судів.

РОЗДІЛ 1

Інститут деліктної відповідальності

1.1. Питання співвідношення деліктної відповідальності та деліктного зобов'язання.

Замінивши в свій час особисту помсту матеріальним відшкодуванням шкоди завданої особі або її майну, деліктна відповідальність стала одним з найважливіших інститутів цивільного права, який, пройшовши довгий шлях свого становлення від часів Стародавнього Риму до наших днів, набув низку специфічних ознак, на підставі яких деліктну відповідальність можна визначити самостійним різновидом цивільно-правової відповідальності, яка забезпечує відшкодування позадоговірної шкоди [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

На нашу думку, зважаючи на багатогранність інституту деліктної відповідальності, при його дослідженні варто зосередити увагу на ряді окремих питань пов'язаних з ним, зокрема, на питанні співвідношення деліктної відповідальності та деліктного зобов'язання. Це питання є цікавим, оскільки науковці-цивілісти по-різному оцінюють взаємозв'язок цих двох категорій.

Наприклад, на думку Смірнова В. Т. та Собчак А. А., деліктна відповідальність характеризує зміст деліктного зобов'язання та стверджують, що вона вичерпує «зміст певного деліктного зобов'язання» [14, с. 100]. На нашу думку, такий підхід є не дуже вдалим, оскільки деліктне зобов'язання слід розглядати як певне правовідношення між потерпілим та деліквентом, а тому говорити, що воно вичерпується лише обов'язком заподіювача шкоди відшкодувати її потерпілому є неправильним. Проте, віднесення деліктної відповідальності до змісту деліктного зобов'язання як одного з її елементів, на нашу думку, є правильним.

Також з приводу цього питання висловив свою думку Мануїлов К. В., заявивши, що «зміст деліктного зобов'язання включає не тільки обов'язок особи, відповідальної за заподіяння шкоди, відшкодувати заподіяну шкоду

(деліктну відповідальність), а й право кредитора (потерпілого) вимагати відновлення його майнової сфери до того стану, в якому вона перебувала до правопорушення» [15]. З даним твердженням можна погодитися лише частково. Дійсно, більшість науковців розглядає деліктне зобов'язання як певне правовідношення, змістом якого є право потерпілого на відшкодування завданої йому шкоди та обов'язок деліквента відшкодувати таку шкоду. Проте з цього твердження Мануїлова випливає, що деліктна відповідальність і є самим обов'язком відшкодувати завдану шкоду, а це, на нашу думку, веде до певного ототожнення категорій деліктне зобов'язання та деліктна відповідальність, що не є правильним.

Для встановлення співвідношення між категоріями деліктне зобов'язання та деліктна відповідальність можна користуватися виробленими доктриною цивільного права підходами до визначення понять цивільна відповідальність та цивільне зобов'язання, а також підходами до їх співвідношення. Наприклад, можна взяти визначення цивільної-правової відповідальності, запропоноване Іоффе О. С., в якому вказано, що «цивільно-правова відповідальність – це санкція за порушення, що викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових чи додаткових цивільних обов'язків» [16, с. 141]. Проаналізувавши дане твердження, можна зробити висновок, що цивільна відповідальність є первинною стосовно цивільного зобов'язання, тобто покласти на особу зобов'язання і є метою відповідальності. Якщо застосовувати дане твердження стосовно співвідношення деліктного зобов'язання та деліктної відповідальності, то воно видається спірним, оскільки, як ми вже зазначали вище, більшість науковців дотримується думки, що, навпаки, деліктне зобов'язання як правовідношення виникає раніше, ніж настає деліктна відповідальність, яка є одним з елементів даного правовідношення.

Також, можна розглянути твердження, запропоноване Ківаловою Т. С., яка вказує, що «цивільно-правову недоговірну відповідальність слід розглядати як цивільне охоронне правовідношення, в якому заподіювач шкоди, зазнаючи

негативні наслідки вчиненого ним правопорушення, зобов'язаний виконати юридичний обов'язок, передбачений нормами цивільного законодавства, у вигляді відшкодування за власний рахунок шкоди, завданої потерпілому, а інша сторона має право на відшкодування завданої шкоди» [17, с. 199]. Хоча тут авторка вже конкретно надає визначення деліктної відповідальності, а не цивільно-правової відповідальності загалом, воно, на нашу думку, є подібним до твердження, запропонованого Іоффе О. С.

Вдалою з приводу питання співвідношення деліктного зобов'язання та деліктної відповідальності є точка зору Отраднової О. О., яка зазначає, що деліктне зобов'язання та деліктну відповідальність слід співвідносити як правовідношення та його результат, оскільки метою деліктного зобов'язання є настання деліктної відповідальності [18, с. 157]. Такий підхід в дещо конкретизованому вигляді є подібним до підходу Смірнова В. Т. та Собчак А. А., який ми розглянули вище. Також, такий підхід встановлення співвідношення між цими двома категоріями підтримує Гринько С. Д., яка вказує, що «недоговірна відповідальність (деліктна відповідальність) реалізується у відносинах, які регулюють зобов'язання внаслідок завдання шкоди (деліктне зобов'язання)» [19, с. 287]. На нашу думку, такий підхід до співвідношення деліктної відповідальності та деліктного зобов'язання, запропонований цими науковцями, є найбільш правильним, оскільки він підкреслює важливу деталь, яку слід враховувати при співвідношенні цих двох категорій – момент їх виникнення. Можна стверджувати, що в момент порушення прав іншої особи у деліквента виникає зобов'язання з відшкодування шкоди, проте вказувати, що для нього в цей же момент настає деліктна відповідальність, не можна, оскільки ще не відбувається зменшення його майнової сфери на користь потерпілого. На практиці вдалість цього підходу найкраще можна продемонструвати на ситуації, коли потерпілий добровільно відмовляється від відшкодування шкоди або суд у зв'язку з певними обставинами звільняє особу, яка заподіяла шкоду, від її відшкодування. В даних випадках зобов'язання з відшкодування шкоди

(деліктне зобов'язання) в заподіювача шкоди виникло, проте деліктна відповідальність для нього не настала.

Можна зробити висновок, що в доктрині цивільного права склалося багато поглядів на питання співвідношення категорій деліктна відповідальність та деліктне зобов'язання, що, на нашу думку, зумовлено різноманітністю підходів до визначення самих понять деліктна відповідальність та деліктне зобов'язання. Проте, незважаючи на багатоманітність думок з приводу цього питання, ми вважаємо, що найкраще буде співвідносити ці дві категорії як правовідношення (деліктне зобов'язання) та його результат (деліктна відповідальність). Такий підхід до вирішення цього питання не тільки підтримується низкою відомих науковців у галузі цивільного права (Гринько С. Д., Отрадна О. О.), а також, на нашу думку, найбільш повно відповідає реальному стану речей.

1.2. Деліктна відповідальність за законодавством України та за законодавством країн англо-американської системи права: порівняльний аспект.

Інститут деліктної відповідальності має місце не тільки в цивільному праві країн континентальної системи права, а також у цивільному праві країн англо-американської системи права. Як нам відомо, ці дві системи права мають певні особливості свого розвитку та формування, мають певні спільні та відмінні риси, і це, в свою чергу, відображається на їхніх правових інститутах. Зокрема, інститут деліктної відповідальності в Україні має як спільні, так і відмінні риси від інституту деліктної відповідальності країн англо-американської системи права.

Так, на відмінну від країн континентальної системи права, до якої належить і Україна, в яких з часом було уніфіковано принципи деліктної відповідальності та розроблено єдині критерії віднесення тієї чи іншої поведінки до деліктів, у Великобританії та США на сьогоднішній день такої уніфікації не відбулося, а існують окремі фактичні склади правопорушень,

кожен з яких є самостійним та має свої власні позовні обґрунтування та критерії [12, с. 572-573]. На нашу думку, це зумовлено відсутністю повної рецепції Римського права в історії країн загального права, яка переважає в країнах континентальної системи права. Зокрема, юридична концепція генерального делікту, яка є основним елементом побудови системи деліктних зобов'язань в Україні, не є властивою для країн англо-американської системи права, оскільки на думку американських та англійських науковців-цивілістів неможливість вироблення єдиного підходу до визначення терміну «делікт» не дозволяє виробити єдині правила для віднесення того чи іншого діяння до них, а тому питання щодо наявності порушення та можливості настання деліктної відповідальності слід розглядати в кожному випадку окремо [20, с. 44]. Це, в свою чергу, призвело до формування в країнах англо-американської системи права системи сингулярних деліктів (окремих самостійних правопорушень), яка виробилася практикою.

При порівнянні інституту деліктної відповідальності в Україні та країнах англо-американської системи права необхідно звернути увагу також на те, за яким принципом відшкодовується шкода потерпілій особі. Якщо в Україні однією з основних ознак деліктної відповідальності є те, що шкода відшкодовується у відповідності з реальною шкодою, яка була завдана деліквентом, то в країнах англо-американської системи права поряд з компенсаційними існують також каральні збитки, які стягуються понад компенсації та основною функцією яких є покарання порушника за його поведінку [12, с. 574]. Таке правило стосується переважно осіб, які здійснили правопорушення навмисно.

Спільним для України та країн англо-американської системи права є визначення основних функцій інституту деліктної відповідальності, а саме:

- 1) компенсація заподіяної шкоди (compensation);
- 2) попередження завдання шкоди (deterrence);
- 3) покарання порушника (punishment) [12, с. 573].

Така спільна риса, на нашу думку, зумовлена певною спільністю підходу науковців різних систем права до визначення основних цілей цивільно-правової відповідальності загалом.

Слід звернути увагу, що така особливість інституту деліктної відповідальності як можливість настання відповідальності незалежно від вини особи є характерною як для цивільного права України, так і для англійського цивільного права. У Великобританії та США також має місце принцип абсолютної деліктної відповідальності (*absolute liability*), а еквівалентом принципу підвищеної відповідальності є принцип суворої відповідальності (*strict liability*) [21, с. 19-20]. Слід зазначити, що появою принципу суворої деліктної відповідальності, який замінив доктрину «неможливості настання відповідальності без вини», англійське цивільне право завдячує справі Райлендз проти Флетчера (*Rylands v Fletcher*, 1868) [12, с. 576]. В цій справі встановлено, що Флетчер найняв на роботу працівників для побудови резервуару, які під час виконання робіт натрапили на старі вугільні шахти, що були з'єднанні з шахтами сусіда Флетчера, Райлендза, і, не придавши цьому ніякого значення та ніяким чином не відгородившись від цих шахт, продовжували виконувати свою роботу. В результаті закінчення роботи, коли вода почала поступати до резервуару, шахти були затоплені, та їх власник, Райлендз, зазнав серйозних збитків. В даній справі було постановлено, що обов'язок по відшкодуванню всіх збитків покладається на Флетчера, оскільки саме йому належав резервуар, внаслідок використання якого було завдано шкоди сусіду [22]. Це рішення зробило прорив в англійському деліктному праві, оскільки вперше обов'язок по відшкодування шкоди було покладено на особу, яка не вчиняла жодних дій.

На нашу думку, слід звернути увагу на наступну особливість деліктної відповідальності в країнах англо-американської системи права, яка суттєво відрізняє її від деліктної відповідальності за українським цивільним правом: настання деліктної відповідальності виключається при наявності договірних зобов'язань між сторонами [21, с.16]. Наприклад, якщо одна особа своїми діями порушила права іншої особи і при цьому між ними є певні договірні відносини,

то в даному випадку неможливе настання деліктної відповідальності. Такий підхід є дуже незвичним для країн континентальної системи права, зокрема, і для України, в Цивільному кодексі якої є ряд статей, які передбачають можливість настання деліктної відповідальності навіть при наявності договірних зобов'язань. Так, в ст. 1196 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачено, що шкода, яка завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань, підлягає відшкодуванню на загальних підставах відповідальності за завдану майнову шкоду. Такий стан речей зумовлений тим, що в країнах загального права порушення договірних зобов'язань розглядається в рамках договірного права, а порушення позадоговірних зобов'язань в рамках деліктного права [23, с. 691]. Цей розподіл і відрізняє англо-американську систему права від континентальної, в якій позадоговірні та договірні порушення розглядаються в рамках зобов'язального права.

Цікавим є також той факт, що в країнах англо-американської системи права існує категорія номінальна шкода, яка не є характерною для України та інших країн континентальної системи права. Номінальна шкода застосовується тоді, коли потерпілий не поніс реальних збитків, але при цьому його права були порушені та потребують захисту [24, с. 3].

В країнах англо-американської системи права також існує такий вид деліктної відповідальності, який ще не набув розвитку в деліктному праві України, а саме: відповідальність за спонукання до невиконання договору [25]. Цей вид деліктної відповідальності був розроблений для того, щоб сторони, які беруть участь у договорі, могли захистити свої права у разі, коли третя особа спонукає до його невиконання. Як зазначає Романов А. К., остаточне виділення норм про відповідальність за спонукання до невиконання договору пов'язане з відомою справою Ламлі проти Гея [25, с. 34]. В цій справі оперна співачка уклала договір з Бенджаміном Ламлі, який був керівником королівського оперного театру «Хеймаркет», відповідно до якого вона зобов'язувалася двічі на тиждень виступати в вечірніх шоу протягом трьох місяців лише в його

театрі. Його конкуренту, Фредеріку Гею, який знав про договірні відносини між співачкою та Ламлі, вдалося вмовити її відмовитися від роботи в Ламлі та перейти працювати до нього за більшу платню. Ламлі звернувся до суду з вимогою відшкодувати йому збитки, і суд задовольнив її, посиляючись на те, що Гей порушив своє зобов'язання не втручатися у договірні відносини сторін [25, с. 34-35]. З часом цей вид деліктної відповідальності набув великого значення, зокрема, тому що почали виникати різного роду організації та корпорації, які конкурували між собою, а тому виникла необхідність їх економічного захисту [21, с. 24]. Однак, незважаючи на важливість цього виду відповідальності, загальне право досі не виробило певних критеріїв, які дозволяють встановити умови та підстави її настання.

Отже, можна зробити висновок, що формування інституту деліктної відповідальності, а також тих чи інших його рис, відбувається в кожній країні по-різному в залежності від традицій, географічного розташування, розвитку правової науки, економічного стану тієї чи іншої країни, але при цьому єдиний підхід до визначення правової природи деліктної відповідальності дозволяє виділити певні спільні ознаки, які притаманні цьому інституту в незалежності від того, в країні якої правової сім'ї він формується.

РОЗДІЛ 2

Проблеми деліктної відповідальності в сучасних умовах

2.1. Особливості деліктної відповідальності публічних суб'єктів.

Як нам відомо, держава та територіальні громади вважаються повноправними учасниками цивільно-правових відносин, які можуть мати цивільні права та обов'язки, а відповідно можуть у разі чого нести цивільно-правову, зокрема деліктну, відповідальність. Проте з огляду на особливий статус таких утворень – суб'єкт публічного права – настання для них деліктної відповідальності має свої особливості.

Досліджуючи це питання, одразу слід звернути увагу на те, що серед науковців немає єдиної думки з приводу того, яким за своєю правовою природою є інститут відшкодування позадоговірної шкоди, завданої публічними суб'єктами права: публічно-правовим чи приватно-правовим. Зокрема, Андреева І. А. вважає, що відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, зокрема державою, є конституційно-правовим інститутом, оскільки така відповідальність пов'язана з незадовільною реалізацією органами державної влади або їх посадовими особами своєї компетенції, а категорія компетенція відноситься до публічно-правових [26, с. 7]. Іншу думку з приводу цього питання має Єршова І. В., яка, зазначаючи, що внаслідок протиправних дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб, для них може наставати адміністративна відповідальність, якщо було порушено норми публічного права, а також цивільно-правова відповідальність, якщо було порушено норми приватного права, вказує, що відшкодування позадоговірної шкоди, завданої особі такими органами або особами, слід здійснювати на підставі цивільно-правових норм [27].

Існує також позиція про комплексний характер інституту відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права. Зокрема, Жила О. В. зазначає, що інститут відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, не

можна повністю віднести ні до публічного, ні до приватного права, оскільки він має подвійний приватно-публічний характер [28, с. 5].

Дійсно, проаналізувавши інститут відшкодування позадоговірної шкоди, завданої суб'єктами публічного права, можна зробити висновок, що він має комплексний характер, тобто регулюється як нормами публічного, так і нормами приватного права. Зокрема, публічний елемент цього інституту проявляється в тому, що однією стороною у правовідносинах з відшкодування шкоди завжди виступає суб'єкт публічного права в особі своїх органів, а джерелом, з якого виплачується відшкодування, є державний або місцевий бюджет. На підтвердження останнього, ми можемо звернутися до ст. 56 Конституції України в якій зазначено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [29]. Це дає нам підставу стверджувати, що порядок відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, регулюється нормами фінансового та бюджетного права, які прийнято відносити до публічних галузей права. Якщо говорити про приватно-правову сторону цього інституту, то вона проявляється в тому, що основним завданням зобов'язання з відшкодування шкоди є зменшення матеріальної сфери деліквента (суб'єкта публічного права) на користь потерпілого для того, щоб компенсувати шкоду, а також в тому, що, як правило, потерпілий є ініціатором захисту порушеного права.

Отже, інститут відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, є комплексним правовим інститутом, регулювання якого здійснюється як за допомогою норм приватного, так і норм публічного права. Водночас, зважаючи на основну мету зобов'язання з відшкодування шкоди, а саме відновлення матеріального становища потерпілого, норми приватноправового характеру мають переважне застосування для його реалізації.

Говорячи про особливості деліктної відповідальності суб'єктів публічного права, слід зазначити, що суб'єкти публічного права є безпосередніми суб'єктами відповідальності за завдану шкоду, проте безпосередніми заподіювачами шкоди є органи та їх службові чи посадові особи, через яких такі суб'єкти вступають у цивільні правовідносини. Для підтвердження такої думки слід звернутися до положень ЦК України в якому вказано, що держава, Автономна Республіка Крим або орган місцевого самоврядування відшкодовують шкоду, яка завдана:

1) органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування (ст. 1173 ЦК України);

2) посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України);

3) органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності (ст. 1175 ЦК України).

На нашу думку, ця особливість деліктної відповідальності суб'єктів публічного права є дуже важливою. Раніше за радянським законодавством безпосереднім суб'єктом відповідальності за шкоду, завдану органом державної влади або його посадовою чи службовою особою, був відповідно той орган державної влади або його посадова чи службова особа, які завдали шкоду. Можливість настання деліктної відповідальності держави за завдану шкоду радянським законодавством не передбачалась. Нині, як вже зазначалося вище, відповідальність за шкоду завдану органами або їх посадовими чи службовими особами несе суб'єкт публічного права. Такий суб'єкт, відповідно до ч. 4 ст. 1191 ЦК України, також має право зворотної вимоги до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, за виключенням відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами та відшкодуванням моральної шкоди. Важливість розуміння цієї особливості має також практичне значення, тому що, як показує судова практика, нечітке визначення відповідача у справах про

відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, створює труднощі для розгляду їх судами. Так, ухвалою Краматорського міського суду Донецької області від 07.03.2013 року позовну заяву Особа_1 до держави Україна, Дружківського міського суду про стягнення моральної шкоди, було залишено без руху, оскільки в позовній заяві позивач спочатку вказує як відповідача державу Україна, а в інших вимогах до суду вказує визнати відповідачем Міністерство юстиції України [30]. Ще одним прикладом подібної ситуації є ухвала Вінницького районного суду Вінницької області від 03.03.2011 року, якою суд залишив без руху позов Особи_1 до Держави Україна в особі Прокуратури Вінницького району, Прокуратури Ленінського району, третьої особи Управління Державного Казначейства у Вінницькій області про відшкодування шкоди, заподіяної неправомірними діями органів дізнання та досудового слідства, оскільки позивачем зазначено в якості відповідачів Прокуратуру Вінницької області та Прокуратуру Ленінського району, а провести відшкодування шкоди позивач просить шляхом стягнення відповідної суми шкоди з Державного бюджету України, хоча відповідачі не є розпорядниками коштів державного бюджету [31].

Ще однією особливістю деліктної відповідальності суб'єктів публічного права є те, що вони несуть абсолютну деліктну відповідальність. Такий висновок можна зробити, звернувшись до положень статей ЦК України, які були розглянуті вище (ст. 1173-1175). В них вказано, що відшкодування державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування або їхніми посадовими чи службовими особами, а також в результаті прийняття цими органами або їх посадовими чи службовими особами нормативно-правового акта, який був визнаний незаконним і скасований, здійснюється незалежно від вини цих органів та їхніх посадових чи службових осіб. Такий підхід, на нашу думку, є правильним, тому що суб'єкти публічного права, зокрема держава,

початково виникли для того, щоб забезпечувати, гарантувати та сприяти реалізації прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Для цього суб'єкти публічного права були наділені відповідними правами, які не можуть мати фізичні особи та юридичні особи приватного права, а тому покладення на них такої міри відповідальності є справедливим та обґрунтованим. Проте, говорячи про цю особливість слід зазначити, що вона притаманна не тільки суб'єктам публічного права. Про абсолютну деліктну відповідальність, також можна говорити у випадку, коли шкода завдається малолітньою особою, оскільки тоді відповідальність по відшкодуванню шкоди несуть її батьки, опікуни або інші особи, які на правових підставах здійснюють виховання та нагляд за нею (ст. 1178 ЦК України).

Необхідно звернути увагу на те, що національним законодавством України також передбачено, що держава відшкодовує шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури та суду. Слід зазначити, що вперше відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними діями, рішеннями чи бездіяльністю таких органів, була закріплена в Цивільному кодексі Української РСР 1963 (ст. 443) [12, с. 278]. До того часу законодавство не передбачало можливості притягнення до відповідальності держави за шкоду, завдану такими органами чи їхніми посадовими особами.

Досліджуючи відповідальність суб'єктів публічного права, варто вказати, що в зарубіжних країнах багато науковців притримується думки, що держава також має нести деліктну відповідальність за неналежні дії або бездіяльність податкових органів. Зокрема, російський науковець-цивіліст Жметкін Р. Г. зауважує, що стягнення з особи органами доходів та зборів понад належного суми податку, збору або іншого платежу (дія), або неповернення чи несвоєчасного повернення такими органами коштів, які були стягнуті понад встановленої законом суми податку або збору (бездіяльність), завдає особі шкоди та має відшкодовуватись державою [32, с. 41]. Він вважає, що хоча вимога відшкодувати збитки від неправильних дій податкових органів виникає

з публічних правовідносин, внаслідок того, що вони мають майновий характер, їх варто розглядати за правилами позовного провадження [32, с. 42-43]. На нашу думку, така позиція є правильною, оскільки дані органи створюються державою, діють від імені держави, через ці органи держава реалізує свої певні функції, а тому справедливо буде покладати на неї відповідальність за протиправну поведінку таких органів.

Також вважаємо, що варто звернути увагу на можливість відшкодування державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування шкоди, завданої в результаті прийняття їхніми органами або посадовими чи службовими особами цих органів нормативно-правових актів, що були визнані незаконними і скасовані. Це питання заслуговує окремої уваги, тому що в радянському цивільному законодавстві не було конкретно визначеної норми, яка передбачала відповідальність держави за шкоду, завдану прийняттям певного нормативно-правового акту, що свідчило про певну обмеженість відповідальності суб'єктів публічного права [32, с. 25].

Підсумовуючи, зазначимо, що відхід від радянського минулого, перехід від планової до ринкової економіки змусив змінити погляд на питання деліктної відповідальності суб'єктів публічного права та визначити нову концепцію, яка полягає в тому, що обсяг деліктної відповідальності, як і загалом обсяг цивільно-правової відповідальності, таких суб'єктів у зв'язку з покладенням на них виключних прав, не притаманних іншим суб'єктам цивільних правовідносин, є ширшим.

2.2. Деліктна відповідальність держави Україна в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України.

На нашу думку, варто приділити увагу питанню деліктної відповідальності держави України в контексті сьогоденних подій, які відбуваються в нашій країні, а саме: проведення АТО на Сході України та анексії пів-острову Крим. Ці обставини стали причиною завдання багатьом особам як моральної, так і матеріальної шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

Відповідно до норм міжнародного права, зокрема, Конвенції про визначення агресії від 03.07.1933 року, саме держава-агресор несе відповідальність за завдану нею шкоду [33]. Проте на даний момент в Україні немає законодавчого акту, який би офіційно визнавав РФ державою-агресором. На сьогоднішній день існує Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21.04.2015 року, в якій зазначено, що РФ є державою-агресором, але яка має силу підзаконного нормативно-правового акту [34]. Слід також згадати проект закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 04.10.2017 року, що законодавчо визначає статус РФ як держави-агресора, проте який лише нещодавно був прийнятий Верховною Радою України та переданий на підпис Президенту України [35]. Натомість події, які відбуваються сьогодні на Сході України, наша держава називає АТО, через що відповідальність за шкоду несе не фактичний агресор – РФ, а Україна.

Так, відповідно до ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 року відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом, а відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом [36]. На підставі цієї норми ми можемо стверджувати, що Україна, назвавши події на Сході України АТО, сама взяла на себе обов'язок по відшкодуванню шкоди, завданої терористичними актами, а тому всі особи, які зазнали моральної або матеріальної шкоди у зв'язку з подіями на Сході України, мають право звертатися за компенсацією саме до держави України. На даний момент вже існує декілька судових рішень, прийнятих національними судами, на користь громадян, які зазнали пошкодження свого майна.

Так, рішенням апеляційного суду Донецької області від 11.10.2017 року в справі № 243/11658/15-ц позовні вимоги позивача до Держави України в особі Кабінету Міністрів України, до Державної казначейської служби України про відшкодування матеріальної шкоди за зруйновану внаслідок пожежі, що виникла в результаті потрапляння снаряду в будинок під час масового обстрілу населеного пункту в період та на території проведення АТО, квартиру задоволено [37]. Приймаючи таке рішення, суд, зокрема, брав до уваги той факт, що квартира позивача розташовувалася на території проведення АТО (селище Семенівка, м. Слов'янська) та була зруйнована в період найбільш активної фази обстрілу даного району (з початку проведення АТО до 05.07.2014), і, керуючись вищезгаданою нормою ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», яка, як зазначив суд, є спеціальною нормою, оскільки майнова шкода була завдана терористичним актом, зобов'язав Державу Україну відшкодувати за рахунок коштів Державного бюджету України шкоду, заподіяну терористичним актом, в сумі 363 789, 40 гривень.

Також, як приклад можна навести рішення Печерського районного суду міста Києва від 23.05.2017 року в справі № 757/50562/16-ц, яким було задоволено вимоги позивача про відшкодування йому матеріальної шкоди, завданої терористичним актом [38]. Суд, зокрема, встановив, що автомобіль позивача був знищений внаслідок терористичної атаки на населений пункт, що відноситься до населених пунктів, в яких здійснювалося АТО, а тому відшкодування шкоди має здійснюватися у відповідності до спеціальних норм, а саме норми ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», яка регламентує порядок відшкодування шкоди, завданої терористичним актом. З огляду на це, суд прийняв рішення на користь позивача і зобов'язав Державу Україна відшкодувати йому за рахунок коштів Державного бюджету України матеріальну шкоду, завдану терористичним актом, в сумі 198 362 гривні.

Водночас слід відмітити, що існує також інший підхід судів до вирішення питання про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої у зв'язку з проведенням АТО на Сході України.

Так, Орджонікідзевський районний суд міста Маріуполя Донецької області своїм рішенням від 08.12.2016 року в справі № 265/5463/16-ц відмовив в задоволенні позовних вимог позивача до Державної казначейської служби України, Кабінету Міністрів України про відшкодування майнової та немайнової шкоди завданої знищенням автомобіля внаслідок терористичної атаки [39]. Приймаючи таке рішення, суд зазначив, що, по-перше, в даному випадку відсутня можливість відшкодування шкоди, завданої терористичним актом на підставі ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», оскільки на теперішній час ніяк законодавчо не врегульовано питання про механізм та порядок відшкодування такої шкоди і не визначено державний орган, на який цей обов'язок був би покладений, а, по-друге, що для реалізації положень даної статті необхідною та обов'язковою умовою є визнання винними певного кола конкретно визначених осіб у скоєнні терористичного акту, з яких в подальшому треба стягувати відповідні суми відшкодування. Отже, як ми бачимо, в цьому випадку суд підійшов до вирішення цього питання з іншого боку. І дійсно, нині, а ні в Законі України «Про боротьбу з тероризмом», а ні в іншому законодавчому акті не визначено сам механізм відшкодування шкоди завданої терористичним актом. Подібні позиції ми можемо також побачити в рішенні Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 11.11.2015 року в справі № 243/10233/15-ц, в рішенні Дружківського міського суду Донецької області від 07.12.2017 року в справі № 229/1858/17, в рішенні Червонозаводського районного суду міста Харкова від 29.09.2017 року в справі № 646/4340/17 та інших [40, 41, 42].

Також, говорячи про деліктну відповідальність держави Україна в сьогоденних умовах, важливо згадати питання анексії РФ пів-острову Крим. Не зважаючи на те, що після проведення так званого «Кримського референдуму» в березні 2014 року, велика частина населення пів-острову також зазнала значної матеріальної та моральної шкоди внаслідок, наприклад, націоналізації РФ майна, яке належало громадянам України на праві приватної власності, або внаслідок необхідності залишити пів-острів Крим через

ситуацію, яка там склалася, а відповідно і певне майно, зокрема, нерухоме, на даний момент позовів до держави України про відшкодування такої шкоди не було. Це, на нашу думку, дозволяє зробити висновок, що особи за вирішенням даного питання звертаються або напяму до Європейського суду з прав людини з позовом проти РФ, або до судових органів, які на даний час діють на пів-острові Крим.

Отже, на підставі вищевикладеного ми можемо зробити висновок, що через певну невизначеність статусу подій, які відбуваються сьогодні на Сході України та подій, пов'язаних з анексією Криму, склалася ситуація, коли Україна має відповідати за шкоду, завдану не через її провину. На нашу думку, для вирішення цього питання необхідно якнайшвидше прийняти спеціальне законодавство, яке б чітко регулювало дане питання і тоді держава-агресор, РФ, відповідно до норм міжнародного права, була б суб'єктом відповідальності за завдану нею шкоду Україні та її громадянам.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження та виконання поставлених перед нами завдань можна зробити такі висновки:

1) в доктрині цивільного права існує багато підходів до співвідношення категорій деліктна відповідальність та деліктне зобов'язання, що зумовлено відсутністю єдиного підходу до визначення самих понять деліктна відповідальність та деліктне зобов'язання. Незважаючи на багатоманітність поглядів щодо співвідношення цих двох категорій, ми вважаємо, що найбільш вдалим буде співвідносити їх як правовідношення (деліктне зобов'язання) та його результат (деліктна відповідальність). Такий підхід, на нашу думку, найбільш повно відповідає реальному стану речей, сутності цих явищ, науковим обґрунтуванням та законодавчим положенням;

2) незважаючи на те, що наука цивільного права визначила загальні засади становлення інституту деліктної відповідальності, розвиток та формування цього інституту в праві кожної країни відбувається в залежності від різного роду обставин: географічне положення країни, економічний та політичний стан країни, рівень правової культури тощо. Найкраще це можна прослідкувати при порівнянні інституту деліктної відповідальності в країнах, що належать до різних правових сімей. Саме тому нами було досліджено інститут деліктної відповідальності за законодавством України та за законодавством країн англо-американської системи права. Здійснивши порівняльний аналіз, ми встановили як спільні, так і відмінні риси інституту деліктної відповідальності в Україні та країнах загального права. Серед відмінних рис можна виділити такі: 1) для країн загального права не є властивою юридична концепція генерального делікту, яка є основним елементом побудови системи деліктних зобов'язань в Україні, а існує сформована система сингулярних деліктів (окремих самотійних правопорушень), які вироблено практикою; 2) в країнах загального права, на відміну від України, в якій розмір відшкодування шкоди відповідає реально заподіяній шкоді, поряд з компенсаційними існують також каральні збитки, які

мають на меті покарати деліквента; 3) в країнах загального права набув розвитку інститут відшкодування шкоди, завданої спонуканням до невиконання договору, який не є характерним для України; 4) в країнах англо-американської системи права настання деліктної відповідальності неможливе, якщо між сторонами існують договірні відносини. Спільним же для України і країн загального права є визначення основних функцій деліктної відповідальності, а також можливість настання деліктної відповідальності незалежно від вини.

На підставі проведеного дослідження, вважаємо за доречне запровадити в законодавстві України новий склад спеціального делікту, за аналогією із практикою країн англо-американської системи права, – спонукання до невиконання договору;

3) говорячи про деліктну відповідальність суб'єктів публічного права, слід мати на увазі такі її особливості: 1) інститут деліктної відповідальності має комплексний характер, оскільки регулюється як нормами приватного, так і нормами публічного права; 2) суб'єкти публічного права несуть абсолютну деліктну відповідальність, яка є різновидом деліктної відповідальності; 3) безпосереднім суб'єктом відповідальності є суб'єкт публічного права, проте безпосереднім заподіювачем шкоди є органи або їх посадові чи службові особи, через які такі суб'єкти вступають у цивільні правовідносини;

4) у відносинах деліктної відповідальності ЦК України обрав новий вектор суб'єкта відповідальності. Раніше за радянським законодавством безпосереднім суб'єктом відповідальності за шкоду, завдану органом державної влади або його посадовою чи службовою особою, був відповідно той орган державної влади або його посадова чи службова особа, які завдали шкоду. Можливість настання деліктної відповідальності держави за завдану шкоду радянським законодавством виключалась. Нині держава взяла на себе відповідальність за дії чи бездіяльність своїх органів чи посадових осіб. Що є послідовною практикою викладеного в Конституції України положення про, зокрема, правову, соціальну, демократичну державу Україну;

5) на підставі проаналізованої судової практики і положень чинного законодавства та законопроектів вважаємо, що є нагальна потреба визнання статусу РФ як держави-агресора на законодавчому рівні, оскільки це дозволить, у відповідності до норм міжнародного права, стягнути з неї шкоду, яка була завдана Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії на Сході України та у зв'язку із анексією Криму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войтович Л. В., Сергеев И. В. Особенности института деликтной ответственности в римском частном праве. *Юридические науки: проблемы и перспективы*: материалы III Международной научной конференции (Казань, май 2015 г.). Казань: Бук, 2015. С. 10–12.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підручник / М-во освіти і науки України. 3-тє вид., змін. та допов. Київ, 2014. 496 с.
4. Гражданский кодекс Российской Федерации от 21 октября 1994 года. URL: http://base.garant.ru/10164072/24/#block_1023.
5. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года № 218-3. URL: http://etalonline.by/?type=text®num=HK9800218#load_text_none_1.
6. Дзера О. В. Цивільне право України. Особлива частина: підручник. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 1176 с.
7. Бурлака І. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2015. 24 с.
8. Цивільне право України: навчальний посібник / за ред.: Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
9. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту продукції: Закон України від 19.05.2011 р. № 3390-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 47. Ст. 531.
10. Віденська конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від 21.05.1963 року. URL: http://www.zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_006.
11. Гринько С. Д. Поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3. С. 65–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_3_15.

12. Відшкодування моральної та матеріальної шкоди: навч. посіб. / за ред. М. К. Галянтича. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 624 с.
13. Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 22 с.
14. Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: учеб. пособие. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. 152 с.
15. Мануїловим К. В. Правова природа та зміст деліктних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. URL: <http://www.apdp.in.ua/v61/79.pdf>.
16. Избранные труды. Иоффе О. С.: в 4 т. / *Антология юридической науки*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. Том 3. 1100 с.
17. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти): монографія. Одеса: Юридична література, 2008. 360 с.
18. Отрадна О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 152-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_24.
19. Гринько С. Д. Вітчизняна концепція деліктних зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 287–294.
20. M. Stuart Madden. Exploring Tort Law. New York: Pace University, 2005. 506 p.
21. Романов А. К., Крылов В. Г., Куражов А. В. и др. Деликтные обязательства в английском, немецком и французском праве: учеб. пособ. Москва, 2016. 91 с.
22. Rylands v Fletcher [1866] L.R. 1 Ex. 265. URL: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1868/1.html>.
23. Бернам У. Правовая система США. / науч. ред. В. А. Власихин. 3 изд. Москва: Новая юстиция, 2006. 1216 с.

24. Плахіна І. В. Зобов'язання із заподіяння шкоди в праві ФРН, Франції, Англії та США. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_4_17.
25. Романов А. К. Ответственность из побуждения к неисполнению договора по нормам английского деликтного права. *Проблемы развития науки и образования: теория и практика*: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 31 августа 2015 г. в III частях. Часть III. Москва: АР-Консалт, 2015 г. С. 34–37.
26. Андреева И. А. Возмещение вреда государством как конституционно-правовой институт: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук. Москва, 2010. 28 с.
27. Ершова И. В. Противоправное поведение органа местного самоуправления как условие деликтной ответственности муниципального образования по ст. 1069 ГК РФ. URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2013/2-1/12.html>.
28. Жила О. В. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів Державної податкової служби України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 21 с.
29. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
30. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 07 березня 2013 р., судова справа № 234/2708/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30725881>.
31. Ухвала Вінницького районного суду Вінницької області від 03 березня 2011 р., судова справа № 2-606/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14109933>.
32. Жметкин Р. Г. Гражданско-правовая ответственность государства и иных публичных образований: дисс. на соиск. науч степ. канд. юр. наук. Краснодар, 2014. 182 с.

33. Конвенция об определении агрессии от 3 июля 1933 года. URL: <http://www.heninen.net/sopimus/1933.htm>.
34. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21.04.2015 року. URL: <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.
35. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Проект Закону від 04.10.2017 р. № 7163-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7163&skl=9.
36. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.
37. Рішення апеляційного суду Донецької області від 11 жовтня 2017 р., судова справа № 243/11658/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69498996>.
38. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 23 травня 2017 р., судова справа № 757/50562/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67406297>.
39. Рішення Орджонікідзевського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 08 грудня 2016 р., судова справа № 265/5463/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63387455>.
40. Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 11 листопада 2015 р., судова справа № 243/10233/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53377073>.
41. Рішення Дружківського міського суду Донецької області від 07 грудня 2017 р., судова справа № 229/1858/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/710338807>.
42. Рішення Червонозаводського районного суду міста Харкова від 29 вересня 2017 р., судова справа № 646/4340/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69240596>.